

НОРМА ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В СТРУКТУРІ ЕЛЕМЕНТІВ МЕХАНІЗМУ ДОКАЗУВАННЯ

Стаття присвячена аналізу цивільної процесуальної норми як елемента механізму доказування. Розглянуто поняття і характерні особливості цивільної процесуальної норми, визначено види цивільних процесуальних норм в механізмі доказування, зроблено пропозиції з удосконалення чинного процесуального законодавства України.

Ключові слова: доказування, механізм доказування, процесуальна норма, норма цивільного процесуального права.

Штефан А. С. Норма гражданского процессуального права в структуре элементов механизма доказывания.

Статья посвящена анализу гражданской процессуальной нормы как элемента механизма доказывания. Рассмотрены понятие и характерные особенности гражданской процессуальной нормы, определены виды гражданских процессуальных норм в механизме доказывания, сделаны предложения по усовершенствованию действующего гражданского процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: доказывание, механизм доказывания, процессуальная норма, норма гражданского процессуального права.

Shtefan A. Legal Rule of Civil Procedural Law in the Structure of the Elements of the Mechanism of Proof.

The article deals with the legal rule of law as the primary element of the mechanism of proof, which is part of the mechanism of procedural regulation. Concept and characteristics and types of the civil procedural legal rules in proving are investigated. The legal norms of the Civil Procedural Code of Ukraine were analyzed, and the conclusions on improving of these norms were given.

Keywords: proof, evidence, civil proceedings, legal procedural rule.

У механізмі доказування, який є складовою механізму процесуально-правового регулювання, первинним елементом є норма права. Матеріально-правові аспекти здійснюють вплив на механізм доказування, проте норми матеріального права, які визначають предмет доказування, встановлюють доказові презумпції тощо, не входять до структури цього механізму, а є лише передумовою його функціонування. Елементом механізму доказування є тільки ті норми, які визначають процесуальну сторону встановлення фактичних обставин справи, тобто діяльність учасників доказування, процесуальну форму застосування методів доказування, доказів [1, с. 45].

Вчення про цивільну процесуальну норму має тривалу історію, проте як елемент механізму доказування вона поки майже не досліджувалася. Для повноти уявлення про функціонування механізму доказування необхідно виявити характерні ознаки цивільних процесуальних норм, дослідити види процесуальних норм, що входять до механізму доказування.

Норма цивільного процесуального права як первинний елемент механізму доказування розглянута у докторській дисертації М. А. Фокіної (2011 р.). Однак, учена більшою мірою зосередила свою увагу на системі цих норм і не досліджувала їхні характерні особливості та види цивільних процесуальних норм у механізмі доказування. При підготовці цієї статті враховано наукові здобутки, одержані українськими та зарубіжними теоретиками права й процесуалістами І. Атаманчук, А. Кострубою, О. Лук'яновою, Д. Малихіним, О. Підлубною та іншими.

Метою дослідження у цій статті є визначення змісту й характерних рис норм цивільного процесуального права, з'ясування їх видів та особливостей дії у механізмі доказування.

Первинним елементом в механізмі процесуально-правового регулювання є норма цивільного процесуального права. Вона слугує ідеальною абстрактною основою правового відношення і закріплює певну модель поведінки, якої мають (можуть) дотримуватися учасники соціальної взаємодії, що реально складається [2, с. 203–204]. Мета всієї галузі цивільного процесуального права розкривається через систему правових цілей норм, які в сукупності спрямовані на здійснення результативного впливу на волю і свідомість осіб, залучених у процесуальну діяльність [3, с. 28].

Не дивлячись на значні наукові здобутки у вченні про цивільну процесуальну норму, її характер та місце в системі права на сьогодні залишаються дискусійними. Відоме з радянських часів уявлення про похідний характер процесуального права, підлеглість процесуальних норм матеріально-правовим нормам і сьогодні має чимало прибічників. Норми процесуального права називають так званими службовими нормами, що призначені для створення умов реалізації основних, матеріальних приписів [4, с. 10]; мають похідний характер, оскільки їх існування підпорядковане загальній задачі реалізації відповідних матеріальних норм [5, с. 15]. Менш поширеним є другий підхід, згідно з яким в системі юридичних норм процесуальні приписи мають самостійне, а не допоміжне значення по відношенню до матеріально-правових норм, є більш динамічними, вільними і здатними забезпечити реалізацію норм інших галузей права [6, с. 8].

Визначення місця норм цивільного процесуального права в системі правового регулювання відноситься до прерогативи теоретиків права. В межах цієї наукової роботи варто зосередитися на ролі норм цивільного процесуального права в механізмі доказування, їх змісті та особливостях.

У наукових дослідженнях норма права традиційно визначається як правило поведінки. Такий підхід застосовується і до розкриття змісту цивільної процесуальної норми: нею є встановлене державою загальнообов'язкове правило поведінки процедурного характеру, що регулює суспільні відносини, які складаються у сфері юрисдикційної та іншої охоронної діяльності уповноважених суб'єктів [7, с. 179]. Процесуальні норми регулюють цивільні процесуальні дії та правовідносини, що складаються між судом та іншими учасниками процесу при здійсненні правосуддя у цивільних справах, забезпечені можливістю державного примусу чи іншими процесуальними засобами та спрямовані на правильний і швидкий розгляд судами цивільних справ [8, с. 193].

У правознавчій доктрині висловлена цікава, проте не безспірна думка: звертаючись до суду за захистом невизнаного, порушеного чи оспореного права, особа не мотивує свої дії абстрактно існуючими ідеальними моделями правових норм. Для того, щоб одержати своєчасне і належне реагування на власне звернення до суду з вимогою відновити порушене право чи притягнути до відповідальності його порушника, учасник цивільних процесуальних правовідносин має чітко зазначити, які його права були порушені, підкріплюючи свої вимоги посиланням на конкретні норми законодавства. Тому складовою механізму цивільного процесуального регулювання виступає не норма цивільного процесуального права, а норма цивільного процесуального законодавства [9, с. 124].

Слід відмітити, що процесуальний закон не зобов'язує осіб, які беруть участь у справі, посилатися у своїх вимогах та запереченнях на будь-які норми законодавства. Здійснюючи доказування у справі, особі належить подавати докази, які підтверджують чи спростовують ту чи іншу обставину, проте правова кваліфікація спору здійснюється судом. І навіть коли особа, яка бере участь у справі, зазначатиме, якими положеннями законодавства обґрунтовується належність їй того чи іншого права та з яких норм випливає його порушення, всі подібні посилання відносяться до норм матеріального права, адже саме вони охороняють особисті немайнові та майнові права, визначають порядок й умови їх реалізації та в багатьох випадках – зміст дій, що становлять порушення прав. Механізм процесуального регулювання, яким є система процесуально-правових засобів, починає діяти тоді, коли реалізація правових норм стає неможливою чи утрудненою без визначеності прав та обов'язків відповідним рішенням юрисдикційного органу. Норми матеріального права до процесуально-правового механізму не належать.

Проте головним недоліком зазначеного вище підходу є ототожнення в ньому норми права з нормою законодавства, тобто, ототожнення явища та його зовнішньої форми. Беззаперечно пов'язувати норму права і статтю (пункт) нормативно-правового акта не можна, такого жорсткого зв'язку не існує в реальному законодавчому матеріалі. Норма права, об'єктивуючись у тексті нормативно-правового акта, «трансформується» в низку норм-приписів [10, с. 270], з сукупності яких повинні чітко впливати умови дії певного правила. Норма-припис – робочий, техніко-юридичний спосіб функціонування норми в законодавстві та правозастосуванні, правом же вона стає тільки у повноті своїх елементів, їх єдності і структурній цілісності [11, с. 109]. Норма права отримує закріплення у законодавстві, проте регулятором суспільних відносин виступає не текстуальний вираз правила поведінки, а його зміст. Тому елементом механізму правового регулювання в цілому, включаючи механізм процесуально-правового регулювання та механізм доказування, є не норма законодавства, а норма права.

Норми цивільного процесуального права мають всі властивості, притаманні правовій нормі: державно-владний і загальнообов'язковий характер, закріплення стандарту правомірної поведінки, спрямованість на регулювання конкретних суспільних відносин, формальну визначеність, можливість застосування державного примусу за їх недотримання чи порушення [12, с. 226–228]. Водночас, в наукових працях звертається увага на певні характерні особливості процесуальних норм, і ці ж риси притаманні нормам цивільного процесуального права, що регулюють доказування:

1) особливий предмет процесуально-правового регулювання, яким є організаційні відносини, що формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, пов'язаної із застосуванням норм матеріального права [13, с. 20]. Норми цивільного процесуального права мають спрямованість на виконання завдань цивільного судочинства – забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ [14, с. 7], а досягнення цієї мети має безпосередній зв'язок із встановленням обставин справи. Норми цивільного процесуального права, які належать до елементів механізму доказування, визначають порядок реалізації процесуальних прав та обов'язків суб'єктів доказування, регулюють порядок вчинення процесуальних дій, пов'язаних з доказуванням;

2) категоричний характер їхніх приписів та адресування цих приписів суб'єктам, наділеним владними повноваженнями у сфері охоронювальної діяльності держави [7, с. 168]. Процесуальні норми – норми публічного права, адже вони допускають втручання держави в особі суду в сферу приватного права у випадках, коли цивільно-правові норми порушені чи реалізуються неналежним чином [8, с. 193]. Водночас, маючи публічно-правову природу, процесуальна норма характеризується орієнтованістю методу регулювання і на приватний характер інтересів сторін правового конфлікту [15, с. 7]. Дійсно, норми цивільного процесуального права – імперативні правила, адресовані, в першу чергу, суду, адже вони визначають коло повноважень та обов'язків суду, зі здійсненням яких пов'язується досягнення завдань цивільного судочинства. В той же час, норми цивільного процесуального права зорієнтовані на осіб, які беруть участь у справі, і передбачають їхні права та обов'язки у доказовій діяльності (ч. 1 ст. 27, ч. 1 ст. 133 ЦПК тощо);

3) реалізація процесуальних норм заснована на владних повноваженнях компетентних органів, які, приймаючи владні рішення, здійснюють державно-забезпечувальну діяльність в процесі правового регулювання [6, с. 17]. Оцінивши належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності, суд відображає результати цієї оцінки в рішенні, в якому наводить мотиви прийняття доказів чи відмови у їх прийнятті (ч. 3, 4 ст. 212 ЦПК). Рішення суду, яке набрало законної сили, набуває ознак преюдиційності в частині обставин, встановлених судовим рішенням, і ці обставини не доказуються при розгляді інших справ, в яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої вони встановлені (ч. 3 ст. 61 ЦПК);

4) процесуальні норми мають процедурний характер. В них передбачаються як власне дії, які можуть вчинюватися суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин, так і форми, способи, послідовність їх вчинення, порядок процесуальної фіксації результатів здійснення доказових дій;

5) закріплюючи певні повноваження державно-владних суб'єктів, процесуальні норми у своїй більшості допускають певну свободу вибору поведінки, можливість розсуду в межах належної поведінки [7, с. 169-170]. Процесуальні норми права виділяються серед інших правових норм тим, що надають уповноваженим особам набагато більшу свободу дій, яка не тільки забезпечує реалізацію якостей особистості, але і покладає більше обов'язків, змушуючи відповідати не тільки за пряме виконання чи невиконання приписів, але і за власний вибір. Ця обставина дозволяє в більшому ступені формувати відповідальність особистості перед суспільством, ніж просто виконання передбаченого способу поведінки [13, с. 19]. Особи, які беруть участь у справі, мають можливість вибору поведінки в доказуванні, можуть на свій розсуд розпоряджатися своїми процесуальними правами щодо доказування;

6) санкція процесуальної норми здебільшого не забезпечується можливістю застосування заходів безпосереднього примусу, а вказує на невиконання припису, що міститься в її диспозиції. Специфіка процесуальних санкцій виявляється в таких наслідках, як скасування акту, ухваленого з порушенням цієї процесуальної норми, чи визнання недійсним (нікчемним) акту, що не відповідає вимогам диспозиції норми [16, с. 10]. Так, наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 58 ЦПК, суд не бере до уваги докази, які не стосуються предмета доказування, при цьому процесуальний закон не встановлює якусь відповідальність суду за використання неналежних доказів. Проте якщо судові рішення буде ухвалене на підставі доказів, які не стосуються предмета доказування, особи, які беруть участь у справі, можуть оскаржити таке рішення з мотивів його незаконності та необґрунтованості.

О. Г. Лук'янова запропонувала доволі зручну класифікацію процесуальних норм на норми загального змісту – норми-задачі, норми-принципи, нормативні узагальнення (юридичні конструкції, приписи-дефініції), статутні норми – і норми конкретного змісту, що безпосередньо встановлюють процесуальні права і обов'язки суб'єктів процесу, умови і порядок їх реалізації [7, с. 180].

Норми-задачі (норми-засади) – це спеціалізовані настанови, які виражають суспільно необхідний і бажаний результат процесуальної діяльності суду та інших суб'єктів, як в цілому при здійсненні правосуддя у цивільних справах, так і щодо окремих стадій та видів судочинства, при здійсненні сукупності процесуальних дій [15, с. 25]. У таких нормах виражені результати, на досягнення яких спрямована процесуальна діяльність суду. Нормою-засадю є ст. 1 ЦПК, в якій визначені завдання цивільного судочинства: справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Досягнення цієї мети неможливе без доказування у справі, яке, засновуючись на змагальних засадах цивільного судочинства, є одним із чинників справедливості та неупередженості судового розгляду і вирішення цивільних справ.

Норми-принципи головують в системі процесуального права, завжди є первинними та охоплюють всі інші норми, в яких зміст цих принципів конкретизується і які підпорядковані цим принципам. Цей зв'язок загальних і конкретизуючих норм забезпечує єдність процесуального порядку і дотримання законності в процесуальній діяльності [7, с. 182]. Норма-принцип – це припис, який в лаконічній формі закріплює і розкриває сутність ідеї, на якій побудований цивільний процес, і покликаний встановлювати необхідну відповідність цілей і задач правосуддя у цивільних справах та засобів цивільних процесуальних норм-правил поведінки з об'єктивними потребами суспільства в їх існуванні та законами його розвитку [15, с. 22]. Такими нормами є всі принципи цивільного процесуального права, а стосовно доказування – принцип змагальності сторін та принцип встановлення судової істини.

Нормативні узагальнення, норми-дефініції містять приписи конкретного змісту, визначення правових категорій і понять [12, с. 241]. В структурі процесуального закону можна виділити небагато норм-дефініцій, і більшість з них є нормами, які містять визначення термінологічних конструкцій в доказуванні: доказів в цілому (ст. 57 ЦПК), показань свідка (ст. 63 ЦПК), письмових доказів (ч. 1 ст. 64 ЦПК), речових доказів (ст. 65 ЦПК), висновку експерта (ст. 66 ЦПК).

Норми конкретного змісту, які закріплюють процесуальні права й обов'язки та умови їх реалізації, є найбільш поширеними у цивільному процесуальному законодавстві. Стосовно доказування, такими нормами, перш за все, є ч. 1 ст. 27 ЦПК в частині надання права особам, які беруть участь у справі, подавати докази і брати участь в їх дослідженні та ч. 2 ст. 27 ЦПК, яка встановлює обов'язок осіб, які беруть участь у справі позовного провадження, подавати усі наявні у них докази до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться – до початку розгляду справи по суті.

Слід звернути увагу на те, що ч. 2 ст. 27 ЦПК, за винятком визначення суб'єктного складу осіб, на яких покладається обов'язок подати докази до початку розгляду справи по суті, повністю дублюється в ч. 1 ст. 131 ЦПК, де регламентовано порядок подання доказів у справах позовного провадження, проте встановлено обов'язок подавати докази до початку розгляду справи по суті не для осіб, які беруть участь у справі, а для сторін. Існування двох майже ідентичних норм в межах одного законодавчого акту навряд чи доцільне і необхідне. Окрім того, зазначені норми утворюють колізію: регулюючи порядок подання доказів в одному і тому ж провадженні, ч. 2 ст. 27 поширює свою дію також на третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та третіх осіб, які не заявляють таких вимог, а ч. 1 ст. 131 обмежує коло осіб, на яких покладено обов'язок з подання доказів до початку розгляду справи по суті, лише позивачем та відповідачем.

Вважаю, що більш коректно зазначене правило сформульоване у ч. 2 ст. 27 ЦПК, оскільки доказову діяльність в процесі по справі позовного провадження можуть здійснювати не тільки сторони, а й інші особи, які беруть участь у справі, що прямо передбачено законом. Після відкриття провадження у справі копія відповідної ухвали надсилається всім особам, які беруть участь у справі (ч. 1 ст. 127 ЦПК), попереднє судове засідання проводиться за участь сторін та інших осіб, які беруть участь у справі (ч. 2 ст. 130 ЦПК), тому подання доказів до початку розгляду справи по суті всіма особами, які беруть участь у справі, є об'єктивно виправданим.

Місце цієї норми, виходячи з її змісту, більшою мірою відповідає її віднесенню до ч. 1 ст. 131 ЦПК, оскільки вона стосується подання доказів у позовному провадженні, а в ч. 2 ст. 131 міститься конкретизація правила подання доказів, яке також діє лише у позовному провадженні. Однак, передбачаючи можливість подання доказів після початку розгляду справи по суті з поважних причин, ч. 2 ст. 131 ЦПК поширює цей виняток лише на докази позивача і відповідача. Таке законодавче обмеження не має ніяких підстав, оскільки процесуальний закон надає всім особам, які беруть участь у справі, рівні можливості у поданні доказів та участі в їх дослідженні. Тому можливість подання доказів після початку розгляду справи по суті, за умови наявності поважних причин, повинна існувати не лише для позивача та відповідача, але й для третіх осіб.

Враховуючи наведені обґрунтування, вважаю за необхідне внести такі зміни до ЦПК: частину 2 статті 27 – виключити, у ч. 1 ст. 131 слово «сторони» замінити словосполученням «особи, які беруть участь у справі», у ч. 2 ст. 131 слово «сторона» замінити словосполученням «особа, яка бере участь у справі».

До норм конкретного змісту, які регулюють доказування, відносяться також загальні правила допиту сторін, третіх осіб та їхніх представників під присягою (ст. 62 ЦПК) і подання письмових доказів (ч. 2 ст. 64 ЦПК), норми, що передбачають порядок доказування у наказному провадженні (п. 3 ч. 2 ст. 98 ЦПК), позовному провадженні (ст. ст. 131–133, 137–143, 147–150, 178–180 ЦПК та інші), окремому провадженні (ч. 2 ст. 235, ч. 1 ст. 239, ст. 248 ЦПК та інші), апеляційному провадженні (п.п. 3–6 ч. 1 ст. 301, ст. 303 ЦПК), касаційному провадженні (ч. 1 ст. 335 ЦПК), при перегляді судових рішень Верховним Судом України (ст. 358 ЦПК), у провадженні у зв'язку з нововиявленими обставинами (ч. 2 ст. 364 ЦПК), провадженні у справах про оскарження рішень третейських судів (ч. 3 ст. 389² ЦПК), провадженні у справах про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів (ч. 3 ст. 289⁸ ЦПК).

Всі зазначені норми – норми-задачі, норми-принципи, норми-узагальнення, норми конкретного змісту – регулюють доказування у цивільних справах, визначають зміст прав і обов'язків суб'єктів доказування, порядок, місце і строки вчинення доказових дій.

Висновки. Оскільки регулятором суспільних відносин виступає не текстуальний вираз правила поведінки, а його зміст, норма законодавства не може бути елементом механізму процесуально-правового регулювання та механізму доказування. Цим елементом є норма права. Норма цивільного процесуального права – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке має особливий предмет процесуально-правового регулювання, характеризується категоричністю своїх приписів та реалізується на основі владних повноважень суду.

У структурі механізму доказування у цивільному судочинстві діють цивільні процесуальні норми загального змісту (норми-засади, норми-принципи, норми-дефініції) та конкретного змісту, в яких визначаються процесуальні права й обов'язки та умови їх реалізації.

Список використаних джерел:

1. Фокина М. А. Механизм доказывания по гражданским делам: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.15 / Марина Анатольевна Фокина. – М., 2011. – 612 с.
2. Коструба А. Норми права і правоприпиняючі юридичні факти в механізмі правового регулювання / А. Коструба // Право України. – 2011. – № 3. – С. 202–207.
3. Курочкин С. А. Об эффективности норм гражданского процессуального права / С. А. Курочкин // Журнал российского права. – 2012. – № 4 (184). – С. 24–32.
4. Борисова Л. Н. Общая теория процессуальных норм права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Людмила Николаевна Борисова. – Ростов-на-Дону, 2004. – 169 с.
5. Бабенко М. А. Соотношение материальных и процессуальных норм в системе российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Николай Андреевич Бабенко. – Челябинск, 2013. – 24 с.
6. Колобкова Л. В. Процессуальные нормы в российском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Людмила Владимировна Колобкова. – М., 2007. – 24 с.
7. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. – М. : Норма, 2003. – 240 с.
8. Нуриева Э. М. Сущность гражданско-правовых норм и их взаимосвязь с процессуальными нормами / Э. М. Нуриева // Вестник Восточной экономико-юридической гуманитарной академии. – 2013. – № 4 (66). – С. 191–194.
9. Кімчинська С. В. Норм цивільного процесуального законодавства як елемент механізму цивільного процесуального регулювання / С. В. Кімчинська // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія : Юридичні науки. – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 123–126.
10. Суходубова І. В. Системні властивості законодавства та його співвідношення із системою права / І. В. Суходубова // Економічна теорія та право. – 2015. – № 1 (20). – С. 268–279.
11. Козловський А. Логіко-гносеологічні засади правової норми / А. Козловський // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4 (19). – С. 98–109.
12. Загальна теорія держави і права: [Підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
13. Атаманчук І. В. Процесуальні норми у системі процесуального права: загальнотеоретичний аспект / І. В. Атаманчук // Юридичний вісник. – 2015. – № 1 (34). – С. 18–23.
14. Підлубна О. В. Норма цивільного процесуального права: поняття, межі дії та реалізація в цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Оксана Василівна Підлубна. – К., 2007. – 24 с.
15. Малыхин Д. В. Гражданская процессуальная норма: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Дмитрий Валерьевич Малыхин. – Саратов, 2005. – 26 с.
16. Беляев В. П. Соотношение процессуального и материального права при осуществлении юридической деятельности / В. П. Беляев // Известия Юго-Западного гос. ун-та. Серия: История и право. – 2014. – № 2. – С. 8–12.

* *Штефан Анна Сергіївна – кандидат юридичних наук, завідувач сектору авторського права відділу авторського права і суміжних прав Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності НАПрН України.*